

УДК 913 (477.64) „18/20”

ГРИШКО С.В.

## ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ УТВОРЕННЯ І РОЗВИТКУ СТАРОБЕРДЯНСЬКОГО ЛІСНИЦТВА

Історико-географічний аспект вивчення Старобердянського лісництва як штучного лісонасадження має не тільки теоретичне, але і практичне значення. З часів створення перших штучних лісових насаджень і по теперішній час не вщухає дискусія серед науковців щодо значення, ролі і необхідності степового лісорозведення. Актуальність питання підтверджується все більш інтенсивним проявом несприятливих штучних процесів на півдні України (водна і вітрова ерозія, пилові бурі, зсуви ґрунту тощо).

Дослідження штучних лісів півдня України здійснювались вченими-біологами у 60-80-і роки ХХ ст. з метою встановлення видового складу та бонітету лісових насаджень і їх фауни. Вчені-географи даній проблемі практично не приділяли уваги, у зв'язку з чим дана стаття є актуальною з історико-географічної позиції. Історико-географічні дослідження виникнення і розвитку лісовпорядкувальних робіт на півдні України дають змогу більш ефективно підійти до створення сучасних штучних лісових насаджень з метою збереження ґрунтових ресурсів, а також відновлення і примноження біологічних та рекреаційно-туристичних ресурсів території.

Мета статті полягає в історико-географічному аналізі виникнення і розвитку Старобердянського лісництва як штучного лісового насадження у степовій зоні України.

Степовим лісорозведенням почали займатися ще в царській Росії понад 300 років тому. Перші спроби насаджування лісу в степовій Україні були зроблені Петром I ще у 1699 році, за ініціативою якого біля Таганрогу на площі приблизно 40 десятин степу засівом жолудів був заснований і вирощений корабельний гай. Цим було доведено, що ліс в степу може зростати [5]. Початківцем в справі штучного розведення лісів в українських степах був меноніт І.І. Корніс. Придбавши в Бердянському окрузі на балці Юшанли невеликий хутір, у 1831 році Корніс на основі багаторічних спостережень і досліджень можливості лісонасаджень заклад лісову плантацію в степу. Його прикладу послідували інші менонітські колоністи, які і стали засновниками лісів в степовій зоні [4].

Після заселення південних земель України почалися спроби покращення сухого вітряного степу шляхом створення невеликих ділянок лісових насаджень, а потім полезахисних смуг на сільськогосподарських землях. Досвід Корніса та інших колоністів, позитивні результати розвитку лісогосподарської справи підштовхнули уряд до безпосереднього та практичного здійснення степового лісорозведення в державному масштабі. Але лише в 40-х роках ХІХ століття було здійснено масове лісорозведення у відкритому степу за власною ініціативою держави шляхом спеціально виділених грошей. Перше лісництво було засновано на півдні України в 1843 році у Великому Анадолі Катеринославської губернії (нині Донецька область) [3].

В 1841 році графом Кисельовим на основі огляду лісових плантацій в колоніях менонітів, було доручено досвідченому лісоводу Корнісу вибрати місце для закладки показної лісової плантації у Таврійській губернії з метою «...практически обучать крестьянскихъ мальчиковъ древоводству и садоводству, и чрезъ то, равно

как отпускомъ изъ плантаціи лесовъ и фруктовыхъ саженцевъ, распространить лесоводство и садоводство въ селеніяхъ государственныхъ крестьянъ новороссійскаго края» [3, с. 54].

І.І. Корнісом були досліджені обширні території губернії і найбільш сприятливим був обраний берег річки Молочної біля міста Мелітополя, який, як йому здавалося, найбільше підходить для розведення лісу. В 1845 році, маючи дозвіл Міністерства державного майна, меноніт Корніс широкою канавою виділив плантацію в 108 десятин землі, частина якої була розорана та підготовлена до посівів і посадок. У 1846 році 4 квітня було посаджено перше дерево Бердянської плантації з особистих деревних шкіль Корніса. Саме ця дата вважається початком офіційного заснування Бердянського лісництва [3]. І.І. Корніс в той час працював в Криму і вже був відомий як досвідчений лісовод, а так як за його ініціативою було створене Бердянське лісництво, тому він вважається його засновником. Основою, яка послугувала для закладки Бердянського лісництва, було:

- 1) вивчення порід деревинної та чагарникової рослинності, яка могла б рости у відкритому безлісому степу;
- 2) детальний аналіз лісорослинних умов території (перш за все - якість ґрунту і глибина залягання підґрунтових вод);
- 3) розробка кращих способів та прийомів посадки дерев та чагарників в степу;
- 4) вивчення степових типів насаджень та виділення з них більш стійких для утворення лісу в степу;
- 5) вирощування посадочного матеріалу та розповсюдження його серед населення.

Перші посадки були здійснені восени 1846 року в північній частині відведених 1000 га державних земель під вирощування лісу. З перших років заснування лісництва основними породами дерев стали дуб, ясен зелений, клен гостролистий, гледичія, акація біла. Уся площа лісництва була розбита на квартали і щорічно проводилась запланована висадка лісових культур в південному напрямку. Лісонасадження на новій плантації проводилося досить інтенсивно, що знайшло відображення у щорічних звітах Таврійського губернатора:

- 1846 р. – дача «имеет уже аллею из разных деревьев на протяжении версты... Всех деревьев посажено весною 4392; осенней же посадке помешали морозы» [8];
- 1847 р. – 6000 дерев, з яких 2100 посаджено восени [6];
- 1848 р. – посаджено 17444 дерева [7];
- 1850 р. – посаджено 96754 дерева, але з раніше посаджених «27130 деревьев истреблено засухой и повреждено саранchoю до такой степени, что все эти деревья погибли» [9];
- влітку 1852 року в Бердянській плантації нараховувалося 79770 дерев 38 видів (без сіянців). З них: лісових – 70259, тувових – 8734 і плодових – 777 [2]

З перших років свого існування Бердянська плантація стала постачальником посадочного матеріалу. В 1851 році було продано 22456 саженців, а навесні 1852 року вже 80362 [2].

В 1848 році після смерті Корніса керувати Бердянським лісництвом став його зять Ф.Ф. Вібе, у володінні якого воно було до 1861 року. Корніс і Вібе були тільки керівниками робіт на плантації, але самі там ніколи не жили. Найближчим контролером за роботами на місці був завжди особливий наглядач. У 1862 році лісовий департамент, за проханням Вібе, звільнив його від завідування Бердянською плантацією і на його місце призначив колишнього садівника меноніта Фаста з утриманням в 600 рублів на

рік. Тоді ж департамент призначив йому помічника та садівника в одній особі сина Петра з утриманням в 200 рублів, а посаду наглядача ліквідував. Потім було доручено приєднати до Бердянського лісництва Терпіннівську шелюгову плантацію, яка знаходилась в 6 верстах і розміщувалась на 337 десятинах. Згідно цього ж розпорядження треба було вести в цьому лісництві навчально-практичне викладання шовківництва та тютюнництва [3]. Загалом за перші 19 років існування лісництва на його облаштування та утримання було витрачено 56084 рублі 14,25 копійок [10].

Влітку 1865 року керівник Бердянського лісництва Фаст помер. Тому зі згоди графа Новицького з Таврійською палатою державного майна було призначено керівником «Близь-Мелитопольского учебно-степного древесного разсадника» його сина Петра, мотивуючи це призначення достатніми знаннями в області деревоведення з дуже низькою винагородою в 350 рублів на рік. Фаст зобов'язався: «при 4-хъ рабочихъ, нанимаемыхъ на 8 летнихъ месяцевъ, и 12 мальчикахъ-ученикахъ, назначаемыхъ по новому штату, разводитъ каждый годъ одну десятину школы фруктовыхъ деревъ и одну десятину школы лесныхъ деревъ; независимо отъ сего, приготавливать питомники, разводитъ фруктовый садъ при разсаднике и поддерживать существующія насажденія, на пространстве не менее 30 дес; за темъ, практически обучать воспитанниковъ табаководству и шелководству, вместе съ обученіемъ ихъ древоводству, садоводству и огородничеству» [3, с. 56]. На допомогу Фасту по новому штату призначили:

а) вчителя для навчання вихованців читанню та письму по-російськи, арифметики;

б) викладача Закону Божого;

в) наглядача за вихованцями (він же сторож).

Проте вихованців стало менше: якщо попередній штат складався з 30 вихованців, то по новому – тільки 12 чоловік. Такі зміни були призначені графом Новицьким з метою збереження коштів [3].

З 1874 року свою роботу почав лісник П.М. Сивицький, який працював в лісництві майже сорок років. З приходом Сивицького почали проводитися дуже великі роботи по висадці лісу, що дозволило швидше залісити усю площу лісництва. Вже до 1895 року була освоєна вся сучасна територія Старобердянської лісової дачі. В кінці 70-х років XIX століття при минулому лісному відомстві були утворені лісові команди, в які зараховувалися меноніти і призивалися на обов'язкову службу. Ці команди працювали в 5 лісництвах, які існували на той час: Бердянському Таврійської губернії; Великоанадольському, Азовському Катеринославської губернії; Рацинському та Володимирському Херсонської губернії. Головним завданням менонітських команд було шляхом залісення степів виправити несприятливі кліматичні умови, які негативно впливають на успішне ведення сільського господарства. Саме менонітською спільнотою для лісової команди в Бердянській лісовій дачі був пробитий артезіанській колодязь, яким користувалося лісництво. З січня 1918 року лісові менонітські команди були розформовані, але незважаючи на короткий період їх існування (кінець XIX - початок XX століття), важливу роль в успіхах лісорозведення в регіоні зіграли саме вони [12]. В 1900 році за великі досягнення у степному лісорозведенні на міжнародній сільськогосподарській виставці в Парижі лісництво було нагороджено великою бронзовою медаллю, яка зараз зберігається у краєзнавчому музеї міста Запоріжжя.

Бердянське зразкове степове лісництво було засноване в 1848 році на базі Старобердянської лісової дачі. Головні задачі, які ставилися перед ним, зводилися до вивчення можливостей залісення степових просторів Північної Таврії, які у весняний період дуже часто страждали від пилових бур.

Для масового лісо- і садорозведення потрібні були люди знавці своєї справи. Тому на першому році існування лісництва при ньому була заснована школа лісоводства та садівництва, в яку віддавали кращих селянських дітей з гарною поведінкою, добрим здоров'ям і здібностями до лісової справи. Спочатку навчання тривало 5 років [1], пізніше - 6 [10]. Для навчання лісорозведенню на зразковій лісовій плантації лісництва було дозволено мати 30 учнів-хлопчиків, які присилалися з сіл Мелітопольського, Бердянського і Дніпропетровського округів. Так, на 1 січня 1851 року тут нараховувалось 5 хлопців з набору 1846 року, 3 хлопці з набору 1847 року, 2 – з набору 1848 року, 1 – з 1849 року. Хлопці займалися навчанням (отримували теоретичні знання) в період з початку листопада по березень, а весь весняно-літньо-осінній час вони набували практичних навичок на плантаціях лісництва. На різдвяні свята їх відправляли додому, а тим хто мешкав далеко, давали візок з конем. Відпочивати дозволялося 15-20 днів, але дуже часто, як свідчать папери, вони затягувалися і на більш довгий час з причини хвороб та поганої погоди. Після закінчення школи кращим випускникам давали офіцерське звання і приставляли помічником до лісника, а інших відправляли додому в свої села для розведення нових ділянок лісу [3].

У звіті за 1859 рік по Бердянському навчально-степовому лісництву перелічуються заняття учнів за рік праці: розгортання та приготування для засіву жолудів (3 десятини), засів жолудів (820 десятин), засів на грядках розплідника (60 десятин), розчистка дерев від зайвих гілок (70 десятин), засів насіння (4 пуда), очистка від зайвих рослин та розгортання землі (50 десятин), обв'язка дерев перед зимою соломомою (на площі 520 сажень), збирання насіння (6 пудів). На наступний рік до цих занять додалось ще заняття з тютюнництва і як відмічається у звіті «тютюн вийшов непоганим» [3]. Тобто, практичні навички лісоробіт учні отримували задовільні.

Таким чином, в межах лісництва Бердянською зразковою плантацією велась інтенсивна освітня діяльність, яка полягала в підготовці молоді до роботи з лісонасадженнями. Місцеве населення так і називало це місце «jungens», що в перекладі з німецької означає «хлопці». Німецька назва села пов'язана з тим, що навколо були розташовані колонії німецьких переселенців менонітів, які були добрими господарями і вважались досвідченими лісоводами, тому селянські діти навчалися у них сільськогосподарській роботі і лісовій справі. У 1860 році засноване село отримало назву Новопилипівка. Щорічно училище при Бердянській зразковій плантації випускало 4-6 спеціалістів-лісників, які їхали додому і вже там проводили лісо- та садонасадження. Завдяки науковій праці з підготовки спеціалістів, яка проводилася на базі лісництва, природа Мелітопольського краю була істотно перетворена. В цьому є і заслуга місцевого населення, яке розуміло велику користь праці, розпочату лісництвом. Старобердянське лісництво стало дуже відомим інформаційним центром, в якому можна було не тільки взяти саженці, а й отримати корисну інформацію з сільськогосподарських питань. Нажаль, натеper така освітня діяльність у межах лісництва не збереглася, а традиції не продовжуються.

До складу Бердянського зразкового степового лісництва входила крім Бердянської дачі (Мелітопольський округ Вознесенського району), Алтагирська дача, сформована в 1899 році. До 1881 року лісництво складалось тільки з однієї Бердянської дачі, а в 1881 році відкрилася нова дача Джекенлинська, а в 1899 році третя – Алтагирська, яка в 1920 році виділена в самостійне лісництво. На зміну Алтагирської в 1921 році до Бердянського лісництва приєднана нова дача - Ташенакська. їх площа:

- 1) Бердянська дача – 916,45 десятин;

- 2) Джекенлинська – 398,25 десятин (за станом на 24.10.1923 р.);
- 3) Ташенакська – 600,750 десятин.

Джекенлинська лісна дача Бердянського лісництва розташовувалася в південно-східній частині Бердянського повіту в районі Покровської волості, 90 км від міста Бердянська і в 22 км від міста Мелітополя. Загальна площа дачі становила 1105,72 десятини і була центром Бердянського лісництва. Вона була заснована в кінці 80-х років XIX століття лісним департаментом Міністерства землеробства. Мета її утворення полягала в залісенні площі степу. З 1912 року адміністративний центр лісництва переноситься до Бердянської дачі.

Якщо прослідкувати історію лісництва, то можна побачити, що його назва і межі змінювалися упродовж історичного часу. На початку утворення воно називалося Бердянське навчально-степове лісництво, тому що знаходилося в Таврійській губернії Бердянського повіту, що 13 верстах від Мелітополя. Місцезнаходження лісництва послугувало швидкій зміні його назви, тому що бажаючі подивитись на бердянську плантацію відправлялися в місто Бердянськ, яке знаходилося у 125 верстах від лісництва. В результаті чого лісництво було перейменоване на Близ-Мелітопольський навчально-степовий розплідник для того, щоб сама назва визначала місцезнаходження та мету його утворення. Але усі місцеві мешканці називали лісництво плантажем, вірогідно тому, що до 1860 року офіційна його назва була Бердянська зразкова плантація [3]. У 1923 році 28 червня з постанови Президіуму Губвиконкому Бердянське зразкове степове лісництво Мелітопольського округу перейменувати в Першотравневе зразкове степове лісництво. З 1 листопада 1925 року відповідно до протоколу комісії з реорганізації лісництв УССР Першотравневе лісництво перейменоване в Мелітопольське степове лісництво, в склад якого входили підлісництва:

- 1) Старобердянське (Бердянська дача) площею 916,45 десятин;
- 2) Алтагирське (Алтагирська і Радивонівська дача) площею 1169,15 десятин.

В Бердянській та Алтагирській ділянках знаходяться постійні розплідники, в Ташенакському – тимчасовий. В Бердянській ділянці розплідник займає приблизно 44 га. На Ташенакській ділянці розплідник закладений для потреб залісення цієї території та часткового задоволення попиту на посадочний матеріал з боку нових селищ, утворених на землях держфонду і розміщених неподалік. Розплідник знаходиться на пологому схилі Ташенакської балки площею в 4 га.

На 1 жовтня 1924 року площа Мелітопольського степового лісництва дорівнювала 2759,37 десятин з дачами: Алтагирською, Джекенлинською, Ташенакською, Бердянською.

За станом на кінець 1924 року на основі постанови РНК від 27 травня після здачі лісу селянству площа лісництва визначалася у 2085,60 десятин - після розформування Ташенакської дачі і включення піщаних земель Радивонівського земельного товариства,

В 1926 році лісництво розділено на 2 підлісництва: Алтагирське з дачами Алтагирською та Новою Радивонівською і Старобердянське (Бердянська дача). Загальна площа лісництва складає 2085,60 десятин.

В 1928 році за станом на 7 серпня до складу Мелітопольського лісництва входили:

- 1) Бердянська дача – 996,65 га.
- 2) Алтагирська – 858,13 га.
- 3) Радивонівська – 390,87 га.

Загальна площа Мелітопольського лісництва складала 2245,65 га.

На сучасному етапі Старобердянське лісництво входить до складу Мелітопольського держлісгоспу, який включає також Мелітопольське, Богатирське (Алтагирське) і Приазовське лісництва, базисний розплідник та цех переробки [5]. Старобердянське лісництво займає територію, яка розташована на лівому березі річкової долини ріки Молочної у місці впадіння річки Арабки. Ландшафтну структуру території ускладнюють річково-долинні ландшафти (тераси, узбережні ландшафти), а також незначні зміни рельєфу топографічної поверхні (балочки, западини, пагорби та ерозійні форми). Ландшафтна структура лісництва істотно впливає на стан лісонасаджень, оскільки кожний ландшафт має певні лісорослинні умови.

Старобердянське лісництво є одним з найбільш мальовничих кутків Мелітопольщини. Площа лісу невелика - понад 1000 гектарів, але рослинний та тваринний світ його дуже різноманітний. Деревний покрив представлений такими породами дерев як гледичія, дуб, ясен, біла акація, сосни звичайна та кримська, в невеликій кількості американський та польовий клени, береза, а також ялівець Віргінського, чорна шовковиця, туя тощо; з чагарників - жовта акація, бирючина, скумпія, клен татарський, по узліссям терен. Вік насаджень самий різноманітний, починаючи від молоді порослі (місцями дуже густої) і до 40-50 років. Окремі дуби досягають 100 років і більше. Між кварталами лісу є великі галявини, на яких збереглася степова рослинність або зарості кущів з терену та бирючини. Стан насаджень, як правило, добрий, особливо на прирічкових ділянках. Висота першого ярусу у 40-річному дубово-ясеневому кварталі 25 м і більше [11].

Лісництво стало домівкою для багатьох лісових ссавців та птахів. Унікальність тваринного світу передусім у тому, що зустрічаються звірі різних природних зон. «Аборигени» лісу - типово степові тварини, а саме заєць-русак, лисиця. Добре прижилися білка, козуля, дикий кабан і навіть велетень лісу - лось, є далеосхідний представник - єнотоподібний собака. Орнітофауна представлена великим строкатим дятлом, сойкою, чорним дроздом, сорокопудами, сизоворонками, грачами, іволгами, фазанами, тощо [11].

Таким чином, Старобердянське лісництво було утворене другим після Великоанадольського на території українського степу і наклало відбиток на історію, природні умови, населення та розвиток Приазовського степу. Тисячагектарний масив лісу здійснив помітний вплив на місцевий клімат, постав захистом від ерозії ґрунтів, джерелом посадочного матеріалу, на перших порах розвитку виховав кращих лісників регіону і став найулюбленішим місцем відпочинку людей.

1. Виббе Г. Краткое описание казенной образцовой плантации Таврической губернии, в Бердянском уезде, в 1852 г. // Журнал сельского хозяйства. – 1853. – № 3. – С. 308-310. 2. Количество деревьев на казенной образцовой плантации в Бердянском уезде. // Журн. Мин-ва гос. имущ. (ЖМГИ). – 1853. – Т. 47, ч. 4. – С. 54-55. 3. Лесоводство и древоводство на юге России. // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1866. – Ч. 91. – С. 43-61. 4. Мыза Юшанлы // Труды ВЗО. – 1853. – Т. 4. – С. 246-250. 5. Полулих М.С. На праздник приглашаем всех // Мелітопольские ведомости. – 1996. – № 111. – С. 4. 6. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1281, оп. 4, д. 35а. 7. РГИА, ф. 1281, оп. 4, д. 45а. 8. РГИА, ф. 1281, оп. 4, д. 50. 9. РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 30а. 10. Рудзской А. Письма о русских лесах // ЖМГИ. – 1864. – Т. 85, № 1-4. – С. 273-280. 11. Тарашук В.И. Птицы ползащитных насаждений. – К.: АН УССР, 1953. – С. 21. 12. Центральный Государственный архив высших органов власти и управления Украины, ф. 27, оп. 7, д. 791.

The article is devoted to the research of historic-geographical particularities of creation and development of synthetic tracts of forests in the steppe areas in the South of Ukraine on the example of Staroberdjansk forestry.